

Niematerialne dziedzictwo kulturowe – istota oraz trwałość jego zbiorów

Anna Mucha

Niematerialne dziedzictwo kulturowe – termin

Czym jest niematerialne dziedzictwo kulturowe? **W najprostszym ujęciu są to odziedziczone po przeszłych pokoleniach: wiedza, tradycje oraz zwyczaje, które tworzą naszą grupową, narodową, regionalną, etniczną lub religijną tożsamość.** Jest to z jednej strony żywe dziedzictwo, czyli takie, które towarzyszy nam nieprzerwanie, z drugiej strony jest to również proces, a związane z nim praktyki bywają przekształcane zgodnie z aktualną potrzebą grup, które je kultywują.

Jak definiuje termin konwencja UNESCO z 2003 roku [art. 2 ust. 1], czyli dokument, na potrzeby którego sformułowano pojęcie:

Niematerialne dziedzictwo kulturowe oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności¹.

¹ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. [Dz. U. z 2011 r., nr 172, poz. 1018], s. 10039.

Art. 2 ust. 2 konwencji wymienia dziedziny, w których przejawia się niematerialne dziedzictwo kulturowe:

- a. tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- b. sztuki widowiskowe;
- c. zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;
- d. wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
- e. umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym².

Omawiając termin, warto odnieść się do drogi, jaką przeszliśmy, poczynając od kultury ludowej, tradycyjnej czy po prostu folkloru, na niematerialnym dziedzictwie kulturowym kończąc. Przyjęcie terminologii miało na celu otworzyć pojęcie tradycji nie tylko na sferę przestrzeni wiejskiej, ale również obszar rozwijającego się miasta, nie budząc skojarzeń z żadną konkretną grupą czy też specyfiką miejsca. W dalszej części tekstu znajdziemy odniesienia do tradycji wyrosłych właśnie z przestrzeni miast, jak np. rusznikarstwo artystyczne i historyczne – wyroby według tradycyjnej szkoły cieszyńskiej³.

Drugi ważny termin wprowadzony przez konwencję UNESCO to: depozytariusze. **Rozumiemy ich jako: „wspólnoty, grupy oraz, w niektórych przypadkach, pojedyncze osoby**, które odgrywają znaczącą rolę w tworzeniu, ochronie, utrzymywaniu oraz odtwarzaniu niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przyczyniając się tym samym do wzbogacenia różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności⁴. Zgodnie z powyższym bez udziału tych osób proces transmisji międzypokoleniowej nie jest możliwy. Stanowią oni z jednej strony strażników tradycji, tworząc i pielęgnując dane zjawisko, jak również mistrzów, którzy przekazują je kolejnym pokoleniom. Przypisana im wiedza oraz umiejętności dają

² Tamże, s. 10038–10040.

³ Pierwszy element wpisany na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego w 2014 roku.

⁴ Konwencja..., dz. cyt., s. 10038.

im wszelkie prawo – a jednocześnie obligują ich – do określenia zakresu zjawiska, które większość z nich postrzega z perspektywy domu rodzinnego, a jego zachowanie rozpatruje na płaszczyźnie obowiązku nie tyle wobec społeczności, lecz zasadniczo wobec dziadków czy rodziców. Niematerialne dziedzictwo kulturowe to element tożsamościowy, integrujący, który stanowi pretekst do spotkań, a także powrotu do rodzinnych stron. **Ten sposób postrzegania dziedzictwa oraz jego charakterystyka przekładają się bezpośrednio na bogactwo prywatnych zbiorów dokumentujących dany zwyczaj, daną tradycję, twórczość, a także wspomnienia i historie skoncentrowane wokół przekazu ustnego, kluczowego dla procesów tworzenia bazy historii mówionej.**

Ochrona w działaniach, czyli czy i w jakim stopniu konwencja UNESCO z 2003 roku odnosi się do zbiorów?

Zgodnie z art. 2 ust. 3 konwencji „ochrona” to: **„środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa”⁵.**

Konwencja UNESCO odnosi się również do kwestii działań prowadzonych na poziomie poszczególnych krajów, czyli Państw-Stron. Warto przytoczyć wybrane fragmenty dokumentu poświęcone konkretnym zadaniom. Są to:

- a. Inwentaryzacja** – „dla zapewnienia identyfikacji w celu ochrony, każde Państwo-Strona sporządza, w sposób odpowiedni do własnej sytuacji, jeden lub kilka rejestrów niematerialnego dziedzictwa kulturowego znajdującego się na jego terytorium. Rejestry te będą regularnie uaktualniane”⁶. Efektem tych działań jest uruchomienie w Polsce Krajowej

⁵ Tamże, s. 10040.

⁶ Tamże, s. 10043.

listy niematerialnego dziedzictwa kulturowego [2013]⁷ oraz Krajowego rejestru dobrych praktyk na rzecz ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego [2018].

- b. Kształcenie, uświadamianie i rozwijanie potencjału** – wykorzystując odpowiednie środki, każde Państwo powinno dążyć do: „zapewnienia, aby niematerialne dziedzictwo kulturowe było uznawane, szanowane i promowane w społeczeństwie, w szczególności poprzez: programy edukacyjne i szkoleniowe dla zainteresowanych wspólnot oraz grup; działania mające na celu rozwijanie potencjału w dziedzinie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w szczególności w zakresie zarządzania i badań naukowych, oraz nieformalne środki przekazywania wiedzy”⁸.

- c. Rozwijanie studiów naukowych, technicznych i artystycznych, jak również metodologii badań** – w celu skutecznej ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, szczególnie w odniesieniu do elementów zagrożonych.

Konwencja stanowi wynik wieloletnich prac i poszukiwań, w trakcie których podejmowano szereg działań mających na celu zabezpieczenie zbiorów związanych z niematerialnym dziedzictwem kulturowym. W efekcie rzeczonych aktywności powstał dokument, który **przyznaje społeczności uprzywilejowaną pozycję w zakresie badania własnego dziedzictwa**, a samą inwentaryzację opiera m.in. na rejestrze stanu poszczególnych zjawisk oraz na gromadzeniu dokumentacji związanej z danym elementem. Jako przykład tego typu praktyk Komitet UNESCO podaje oparty o tzw. samodokumentację projekt społeczności Subanen (Filipiny) czy prace nad dokumentacją tradycji muzycznych i tanecznych w Etiopii⁹.

⁷ https://ndk.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Krajowa_inwentaryzacja/Krajowa_lista_NDK/ [dostęp: 17.03.2023].

⁸ Konwencja..., dz. cyt., s. 10043–10044.

⁹ W ramach projektu studenci oraz pracownicy lokalnych muzeów przeszli szkolenie z zakresu etnomuzykologii i nauczyli się nagrywać polifonie.

Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego – wprowadzenie

Wraz z ratyfikowaniem przez Polskę w 2011 roku konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 roku jako Państwo-Strona zobowiązaliśmy się do inwentaryzacji przejawów tego dziedzictwa w naszym kraju. 15 stycznia 2013 podczas konferencji prasowej w Olsztynie oficjalnie otwarto nabór wniosków na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego, zachęcając lokalne wspólnoty, instytucje oraz osoby prywatne do składania wniosków, a pierwsze wpisy wręczono 4 sierpnia 2014 w Sali Koncertowej Zamku Królewskiego w Warszawie.

Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego to tworzony przez depozytariuszy oddolny inwentarz żywego dziedzictwa, który stanowi emanację ich przywiązania oraz istoty, jaką wybrany element czy zjawisko pełni dla podtrzymania tożsamości grupy. Należy jednocześnie podkreślić, że przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego powinny spełniać kilka podstawowych kryteriów:

- a. powinny być żywe, powinny odzwierciedlać zarówno tradycyjne, jak i współczesne praktyki, w których wyraża się tożsamość grup, wspólnot czy pojedynczych osób;
- b. powinny mieć charakter inkluzywny, służący nie przypisywaniu wyłączności na określone praktyki danej grupy, lecz wzmacnianiu spójności społecznej, podtrzymywanej w różnych przejawach niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- c. ponieważ niematerialne dziedzictwo kulturowe jest zakorzenione we wspólnotach, oznacza to, iż może zostać uznane za element tożsamości i tradycji określonych wspólnot tylko i wyłącznie przez nie same i za ich zgodą.

Wpis na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego dokonywany jest na wniosek depozytariuszy przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Co istotne całą procedurę winny poprzedzać otwarte konsultacje społeczne, które stanowią przestrzeń rozmowy oraz debaty nad ewentualnym zakresem oraz formą wpisu. Jeżeli wniosek spełnia kryteria formalne, weryfikowane przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), podlega on ocenie merytorycznej Rady ds. Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego, działającej przy MKiDN, która po pozytywnym zaopiniowaniu wpisuje element na listę.

Aktualnie na liście znajdują się 73 wpisy¹⁰, które obrazują różnorodność przejawów niematerialnego dziedzictwa i reprezentują niemal wszystkie regiony Polski. W tej niezwyklej mozaice dominują elementy związane z rzemiosłem tradycyjnym, takie jak: wycinankarstwo kurpiowskie z Puszczy Zielonej; tradycje wytwarzania koronki koniakowskiej czy umiejętność ręcznego malowania wzoru opolskiego. Kolejny, równie silny zespół stanowią zjawiska związane z obrzędowością doroczną, w tym: procesja Bożego Ciąła z tradycją kwiatnych dywanów w Spycimierzu czy przywołówki dyngusowe w Szymborzu. Najmniej reprezentatywną grupę stanowią aktualnie elementy związane bezpośrednio z językiem, obecne w dwóch wpisach: kultura esperancka oraz gwara warmińska.

Pozostając w sferze zasobu, warto odnotować, że elementy wpisane na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego cechuje duża różnorodność, również w odniesieniu do liczby osób reprezentujących dane zjawisko. Mówimy więc nie tylko o zagrożeniu samych zbiorów, ale również umiejętności i tradycji, których przetrwanie leży w rękach garstki osób czy grup, takich jak: rodzina Felczyńskich, odlewająca dzwony w niewielkim zakładzie koło Gliwic; grupa sześciu rodzin zajmujących się bursztyniarstwem; a nawet jednej osoby, w odniesieniu do rusznikarstwa. Jednak mamy również koniakowskie koronczarki, czyli blisko 700 twórczyń oraz setki osób, które co roku układają kwiatne dywany w trakcie

uroczystość Bożego Ciała, czy też liczne grupy osób posługujących się gwarą warmińską.

Trudno jednoznacznie określić skalę nie tylko samych nośników dziedzictwa, lecz również zjawisk. Na przestrzeni ostatnich lat, w ramach działania Zespołu ds. Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego, wykonano karty identyfikacji dla wybranych elementów, co może pomóc oszacować bogactwo tego zasobu. Kart tych jest znacznie więcej niż wpisów na listę krajową. Jako przykład weźmy dwa skrajne pod względem liczby wpisów obszary: województwo śląskie, które reprezentowane jest na liście przez 9 elementów, oraz województwo łódzkie z 2 wpisami. Dla województwa śląskiego wykonano ponad 70 kart identyfikacji, a dla łódzkiego ponad 30. Odnosząc to do wcześniejszych wyliczeń, widzimy, iż wpisane oficjalnie elementy stanowią około 10% wstępnie zidentyfikowanych zjawisk. Można przypuszczać, iż rzeczywisty procent jest znacznie niższy, co tylko obrazuje ogrom zjawisk.

Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego – zasób i jego miejsce w procedurze wpisu na listę

Bazując na doświadczeniach Narodowego Instytut Dziedzictwa, kwestię zasobu depozytariuszy można rozpatrywać w oparciu o trzy zasadnicze obszary: współpracę z wybraną wspólnotą¹¹, materiały dołączone bezpośrednio do wniosku, a także spotkania prowadzone w trakcie monitoringu wybranych zjawisk.

Pierwsze istotne informacje odnośnie do zasobu możemy uzyskać już z poziomu formularza zgłoszeniowego, który określa grupy, a także opis i **zasięg terytorialny zjawiska, informując nas o osobach, które posiadają wiedzę oraz zasoby z nim związane**. Kolejne punkty rozwijają rzeczne kwestie – wskazując osoby odgrywające szczególną rolę w kultywowaniu elementu – a także określają stosunek depozytariuszy do praktyki czy zwyczajów. Zarówno osoby, jak

¹¹ Mowa tutaj o etapie przygotowania przez depozytariuszy wniosku o wpis na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

i emocje związane z lokalnym dziedzictwem mogą posłużyć jako „iskra” do utworzenia archiwum społecznego.

Z doświadczeń tych wynika, że w przypadku umiejętności rzemieślniczych i rękodzielniczych **podstawowe działania ochronne realizowane przez depozytariuszy mają na celu zachowanie elementu oraz skupione są na bezpośrednim przekazie** (m.in. warsztaty i pokazy). Drugi rodzaj działań ochronnych stanowi dokumentacja filmowa: widowisk, tradycji muzycznych, obrzędowości dorocznej.

Przekazane dotychczas do Narodowego Instytutu Dziedzictwa materiały (w formie kopii cyfrowych), stanowiące załączniki do wniosku o wpis na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w kontekście zasobu archiwalnego możemy podzielić na kilka grup, w tym:

- a. **akta i dokumenty** (m.in. dyplomy, atesty);
- b. **dokumentacja osobista, w tym korespondencja**¹²;
- c. **pocztówki i grafiki**;
- d. **fotografie, w tym negatywy i klisze szklane** – zdjęcia archiwalne dołączone są do większości wniosków;
- e. **filmy**¹³;
- f. **nagrania dźwiękowe**¹⁴;
- g. **materiały drukowane** (m.in. modlitewniki, śpiewniki, afisze, monografie itp.);
- h. **kroniki** (m.in. Kronika Gniazda Sokolników w Polsce, materiały stowarzyszeń, oraz parafii);

¹² W ramach w pracy w terenie wiemy o takich zasobach, nie są one jednak załączone do wniosku, co wiąże się z brakiem świadomości względem wartości poszczególnych zbiorów.

¹³ M.in. przy wniosku opisującym tradycyjne techniki ludwisarskie stosowane w ludwisarni Felczyńskich w Taciszowie czy dokumentacji tradycji muzycznych.

¹⁴ Przykładem tego typu zbiorów są sytuacje wykonawcze oraz repertuar dołączony do wniosku pt. Gajdy – umiejętność wytwarzania instrumentu i praktyka gry.

- i. **elementy materialne** – dołączone do wniosku w formie zdjęć (głównie są to przedmioty związane z obrzędowością: maski, gwiazdy kolędnicze; oraz rzemiosłem: instrumenty, serwety, elementy stroju itp.).

Świadomość grup wyraża się w bezpośrednim działaniu z zasobem.

W tym miejscu możemy wskazać środowiska hafciarek i koronczarek, które często odwołują się do potrzeby zachowania, a także opracowania dawnych motywów w formie wzornika. Jak czytamy we wniosku o wpis krakowskiej koronki klockowej: „uczestniczki warsztatów rozpoczęły poszukiwania starych wzorów, ich odtwarzania i zrekonstruowania, ale także wykonały dokumentację ginących dzieł, wykonanych przez krakowskie koronczarki Zofię Dunajczan [1904–1985] i Olgę Szerauc [1908–2017]. Dodatkowo jako istotne działania wskazały dokumentację i archiwizację – zbieranie, gromadzenie i przechowywanie danych dotyczących koronki klockowej w Krakowie oraz jej twórców [świadczenia, opinie, listy, zdjęcia, schematy robocze i wzory, serwetki itp.]”¹⁵.

Sama problematyka archiwizacji jest obecna szerzej w kilku wnioskach, jak np.:

- a. **Umiejętność gry na dudach żywieckich oraz sposób ich wytwarzania** – wpis z 2017 roku.

W załączniku nr 3 (Plan działań podtrzymujących żywotność i służących ochronie) do wniosku o wpis na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego jako jedno z ewentualnych zagrożeń dla trwania elementu wskazano ograniczony dostęp do materiałów archiwalnych, z których można czerpać wiedzę o tradycyjnych technikach gry na dudach żywieckich;

- b. **Tradycje kulturowe Bambrów Poznańskich** – wpis z 2018 roku. Jak czytamy: „Od początku swojej działalności Towarzystwa Bambrów Poznańskich stara się gromadzić dokumenty i pamiątki po osobach z korzeniami bamberskimi. Są to głównie fotografie,

¹⁵ Fragment wniosku o wpis na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego pt. Krakowska koronka klockowa.

części ubioru, dokumenty i przedmioty codziennego użytku, które są eksponowane w Muzeum Bambrów Poznańskich. [...] W skład tych zbiorów wchodzi m.in. części stroju bamberskiego, zdjęcia, stare księgi. Wszystko to jest zarchiwizowane zgodnie z wymogami i poddawane okresowej konserwacji”¹⁶;

c. Barbórka górników węgla kamiennego na Górnym Śląsku

– wpis z 2018 roku. W treści wniosku jako kluczowe dla podtrzymania elementu podano: „projekty naukowo-badawcze oparte na metodologiach angażujących depozytariuszy (historia mówiona, pamięć społeczna), dzięki czemu ich doświadczenie związane z obchodzeniem Barbórki zostanie zachowane w formie dokumentów archiwalnych”¹⁷.

Inaczej przedstawia się sytuacja dotycząca **wiedzy i pamięci, nadrzędnych w procesie transmisji międzypokoleniowej. Wielu depozytariuszy nie postrzega ich bowiem w kontekście źródła informacji na temat danego zjawiska**, a w związku z tym nie przywiązuje większej wagi do kwestii ich utrwalenia – w formie nagrań czy wywiadów. Dobrze obrazuje to pytanie sformułowane w ramach badania Narodowego Instytutu Dziedzictwa z 2021 roku, w którym poproszono depozytariuszy o określenie charakteru własnych zasobów¹⁸. Tylko 60% z nich wskazało wiedzę i pamięć, jako część ich zasobów. Jest to o tyle interesujące, iż zasadniczo każdy z nich posiada informacje odnośnie do zjawiska, które stanowi element kształtujący jego tożsamość.

Sygnalizowane oraz podjęte na przestrzeni lat działania pokazują pewną aktywność depozytariuszy na polu opracowania oraz zabezpieczenia własnych zbiorów, choć nie jest to nadal normą. **Większość działań ogniskuje się wokół fotografii oraz nagrań muzyki ludowej**, pomijając kwestię zabezpieczenia elementów stricte osobistych, takich jak listy czy dokumenty, które postrzegane są jako materiał prywatny, bez większego znaczenia dla innych osób, w tym zwłaszcza spoza rodziny. Zapis codzienności, w postaci obrazu [zdjęcia], pamięci [wiedza, opowieści] czy twórczo-

¹⁶ Fragment wniosku o wpis na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego pt. Tradycje kulturowe Bambrów Poznańskich.

¹⁷ Fragment wniosku o wpis na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego pt. Barbórka górników węgla kamiennego na Górnym Śląsku.

¹⁸ Przesłana do depozytariuszy w lipcu 2021 ankieta miała na celu określić charakter posiadanych zbiorów oraz wskazać kluczowe, zdaniem depozytariuszy, działania wspierające wspólnoty w procesie opracowywania materiałów.

ści [muzyka, rzeźba itd.], to niezwykle barwny, bogaty materiał, który często ukryty jest w szafie, szufladzie czy po prostu na strychu, a bez podjęcia natychmiastowych działań i wraz z odejściem właściciela może po prostu zniknąć.

Depozytariusz stanowi szczególny przykład „archiwisty”, który dokumentuje własne życie. Dobrze obrazuje to ujęcie w planie ochrony zjawiska „pochód Lajkonika” kwestii „dzielenia się wspomnieniami jako formy ochrony i podtrzymania tradycji” – co stanowi pozytywny sygnał zmian. Wśród kluczowych działań, mających na celu ochronę zbiorów, bazując na badaniu NID z 2021 roku, pozostałe wspólnoty najczęściej wskazują:

- a. utworzenie ogólnodostępnej platformy,**
na której będą przechowywane materiały związane z niematerialnym dziedzictwem kulturowym;
- b. opracowanie oraz przeprowadzenie cyklu szkoleń** mających na celu przygotowanie wybranych przedstawicieli depozytariuszy do określonych zadań, takich jak: katalogowanie zbiorów, nagrywanie oraz zapis plików audio, a także szkoleń z zakresu prawa autorskiego;
- c. wsparcie na etapie opracowania zbiorów przez osoby zewnętrzne** (wolontariuszy).

Zagrożenia oraz trwałość zbiorów związanych z niematerialnym dziedzictwem kulturowym

Środowisko depozytariuszy coraz częściej dostrzega problem bezpieczeństwa posiadanych zbiorów, a także potrzebę ich prezentacji szerszemu gronu odbiorców. Świadczy o tym m.in. deklaracja przedstawiciela Fundacji Bractwo Bartne: „Odnośnie do katalogowania i zbierania zbiorów poświęconych w naszym przypadku

bartnictwu, [...] przygotowujemy Muzeum Kultury Bartniczej w Augustowie – mamy już przystosowaną pod ten cel salę”¹⁹.

Wśród podstawowych zagrożeń dla trwałości omawianych zbiorów warto wyodrębnić kilka zasadniczych:

- a. rozproszenie zasobu, brak pełnej wiedzy na jego temat** – rzeczony problem należy rozpatrywać na dwóch płaszczyznach, z jednej strony liczby samych depozytariuszy, która jest bardzo różna, od jednego rusznikarza w Cieszynie po liczone w setkach kroszonkarki. Z drugiej strony bieżąca liczba wpisów nie odzwierciedla bogactwa tradycji w naszym kraju;
- b. brak dostatecznej wiedzy o potrzebie archiwizacji zbiorów** – wspólnoty przedkładają kwestię przekazu (warsztaty, kolędowanie, występy sceniczne) ponad samą dokumentację. Wynika to z kilku faktów, po pierwsze nie zawsze łączą one kwestię podtrzymanie zjawiska z opracowaniem zbiorów, po drugie, biorąc czynny udział w transmisji i przekazując wiedzę kolejnym pokoleniom, nie mają czasu na samą archiwizację. Podejście depozytariuszy na pierwszy rzut oka wydaje się słuszne, jednak gdy nie znajdą oni swoich naturalnych następców, zwyczaj zaniknie, a brak źródeł na jego temat będzie stanowić lukę w historii regionu;
- c. brak wiedzy na temat procesu archiwizacji oraz kwestii prawidłowej digitalizacji czy przechowywania zbiorów w formie cyfrowej** – jako osoby prywatne, z zasady nie związane z żadną zorganizowaną grupą czy instytucją publiczną, depozytariusze nie zajmują się profesjonalnie digitalizacją, opisem czy przechowywaniem kopii cyfrowych swoich zbiorów. Materiały analogowe najczęściej znajdziemy w albumach, teczkach czy szufladach, natomiast materiały cyfrowe na dyskach pamięci wewnętrznej (komputerach domowych);

19 Wypowiedź z ankiety przestanej w lipcu 2021.

- d. brak lub utrudniony dostęp do odpowiedniego sprzętu** – sytuacja depozytariuszy jest bardzo zróżnicowana, część grup posiada wsparcie lokalnych instytucji, takich jak: muzea, domy kultury, gminne ośrodki kultury, a część z nich radzi sobie w ramach własnych możliwości. W pierwszym przypadku dostęp do sprzętu lub włączanie depozytariuszy w projekty realizowane zewnętrznie tworzy warunki do zachowania oraz digitalizowania ich zasobów. Druga grupa mierzy się natomiast z szeregiem problemów: brak sprzętu, rąk do pracy czy miejsca spotkań. Z prowadzonych rozmów wynika, iż posiadają oni dostęp do sprzętu, jednak jak pokazują przeprowadzone w kwietniu 2022 warsztaty poświęcone zjawiskom wpisanym na Krajową listę NDK, rolę dyktafonu pełni telefon komórkowy, a skaner to co najwyżej urządzenie wielofunkcyjne, które nie gwarantuje dobrej jakości kopii cyfrowych;
- e. prywatny charakter zbiorów** – powoduje brak jednolitych standardów dotyczących postępowania z zasobem. Wielu depozytariuszy nie zdaje sobie sprawy z wartości swoich rodzinnych zbiorów. Dużą rolę w zmianie tej perspektywy mogą przynieść konsultacje społeczne prowadzone na poziomie przygotowania wniosku, które mogą uświadomić zgromadzonym wartość wybranych zdjęć czy dokumentów. Jako przykład możemy przytoczyć spotkanie z grupą flisaków, którzy aktualnie przygotowują wniosek o wpis na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego. W pierwszej wersji do dokumentu dołączono jedynie wykonane na przestrzeni kilku ostatnich lat fotografie i filmy. Po rozmowie z regionalnym koordynatorem okazało się, że działająca w ramach stowarzyszenia grupa posiada cenne materiały, takie jak: archiwalne zdjęcia, stare pocztówki, czy blisko 100-letni wydruk statutu;
- f. brak wiedzy na temat przechowywania (fizycznego)** – materialne zbiory depozytariuszy znajdują się najczęściej w trzech lokalizacjach: miejscu zamieszkania danej osoby,

izbie regionalnej, a także muzeum. Wspólnoty nie posiadają wiedzy o bezpiecznym przechowywaniu zbiorów. Na szczególną uwagę zasługują obiekty znajdujące się w prywatnych domach, jak również w izbach regionalnych, które narażone są na uszkodzenia ze strony gości i pozbawione są opieki konserwatora. W najlepszej sytuacji znajdują się eksponaty muzealne, należy jednak zaznaczyć, iż tego typu placówki nie zawsze chcą przyjmować zbiory depozytariuszy, zdarza się również, że deklarują chęć przyjęcia jedynie wybranych obiektów, rozpraszając w ten sposób kolekcję i pomniejszając jej wartość;

- g. brak wsparcia na poziomie finansowym i ludzkim** – wspólnoty jako jeden z kluczowych problemów dla opracowania własnych zbiorów podają **brak osób do pracy i brak wolontariuszy**. Większość z nich współpracuje z lokalnymi partnerami, takimi jak: muzea, fundacje, stowarzyszenia, regionaliści, domy kultury, lecz tylko niewielki odsetek depozytariuszy podejmuje współpracę z archiwami (Archiwami Państwowymi, archiwami parafialnymi). Poza ogólnym brakiem rąk do pracy część z osób realizujących projekty z nurtu historii mówionej jako barierę podaje nie finanse czy sprzęt, lecz **brak fachowego doradztwa**, tj. bazowych kompetencji prowadzenia wywiadu;
- h. brak systemowego i trwałego zabezpieczenia efektów działań skierowanych na utrwalenie i popularyzację niematerialnego dziedzictwa kulturowego** – nawet jeśli wspólnocie uda się pozyskać grant lub inne zewnętrzne finansowanie na przeprowadzenie działań związanych z dokumentowaniem i archiwizacją swoich zbiorów, nie jest to równoznaczne z ich zabezpieczeniem. Depozytariusze, którzy w dużej mierze pozbawieni są doświadczenia w realizacji i wdrażaniu działań, nie zawsze są w stanie utrzymać długofalowe zainteresowanie projektem wśród partnerów, jak również stale rozwijać i administrować stroną internetową.

Impuls do działania – wybrane projekty realizowane w Polsce oraz na obszarze innych krajów, które przyjęły konwencję UNESCO z 2003 roku

Coraz więcej wspólnot realizuje lub sygnalizuje potrzebę wdrażania projektów, u podstaw których leży archiwistyka społeczna. Inicjatywy te mają charakter zarówno krajowy, jak i lokalny. Kluczowy pozostaje jednak charakter oddziaływania, czyli wolny dostęp do wypracowanych w ich ramach treści. Na wstępie warto podkreślić fakt, że powyższe działania realizowane są zazwyczaj przy współpracy z instytucjami kultury lub w ramach stowarzyszeń zrzeszających samych depozytariuszy. Jako przykład możemy podać:

- a. **Spółeczne Archiwum Spycimierza** – to działanie, które stanowi pośredni efekt pracy nad wnioskiem o wpis na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Jak czytamy na stronie projektu: „Społeczność spycimierskiej parafii i pracownicy Centrum Spycimierskie Boże Ciało wspólnie tworzą unikalne archiwum zdjęć, eksponatów, nagrań i filmów dokumentujących tradycję układania kwiatnych dywanów”²⁰. Archiwum składa się z trzech grup zbiorów: dokumentów, zbiorów audio oraz zdjęć. Analizując udostępnione treści, możemy zauważyć, iż większość zasobu tworzą zbiory współczesne, najstarsza fotografia, czyli pierwsza barwna odbitka dokumentująca tradycję, pochodzi z 1976 roku, a najstarsze dokumenty stanowią kroniki parafialne z lat 1957– 58. Co ciekawe w załącznikach fotograficznych przekazanych do Narodowego Instytutu Dziedzictwa znajdują się starsze fotografie aniżeli odbitka z 1976 roku: czarno-białe zdjęcia z 1957 i 1958 roku oraz zdjęcia kościoła z lat 40. XX wieku;
- b. **Archiwum Ludowe** – to realizowany na terenie Żywiecczyny²¹ projekt, który gromadzi zasoby związane z niematerialnym oraz materialnym dziedzictwem kulturowym Beskidu Żywieckiego. Jak zachęca jego organizator: „Jeśli posiadasz zdjęcia,

²⁰ <https://spycimierskiebozeczalo.pl/pl/archiwum/> [dostęp: 17.03.2023].

²¹ Omawiany obszar reprezentowany jest na Krajowej liście niematerialnego dziedzictwa kulturowego przez szereg zjawisk: zabawkarstwo żywiecko-suskie; kolędowanie dziadów noworocznych na Żywiecczynie, a także umiejętność gry na dudach żywieckich oraz sposób ich wytwarzania.

nagrania, wywiady, którymi chcesz się podzielić, nie wahaj się i współtwórz z nami miejsce, w którym każdy może poznać i podziwiać piękno kultury ludowej Beskidu Żywieckiego”²².

Podobne działania prowadzą również bardziej sformalizowane podmioty, jak np. Fundacja Muzyka Zakorzeniona i jej projekt **Dudziarze.pl**. Na platformie znajdziemy teksty, informacje o kapelach czy samą muzykę, w wykonaniu m.in. Kapeli Braci Byrtków. Za tytułem jednego z artykułów, to „opowieść o dudach w Polsce”. Drugi projekt to uruchomiona w 2013 roku przez Muzeum Historyczne Miasta Krakowa (od 2019 roku jako Muzeum Krakowa) witryna **Opowiedz Mi Miasto**, która prezentuje treści związane z niematerialnym dziedzictwem kulturowym Krakowa.

Działania własne Narodowego Instytutu Dziedzictwa na rzecz dokumentacji oraz zachowania zasobów archiwalnych depozytariuszy niematerialnego dziedzictwa kulturowego w głównej mierze należy odnieść do dwóch realizowanych aktualnie projektów:

1. **Żywa tradycja w Wikipedii**²³ – zainaugurowany w marcu 2020 projekt zakłada współpracę pomiędzy Narodowym Instytutem Dziedzictwa a **Stowarzyszeniem Wikimedia Polska**. Jego podstawowym założeniem jest zwiększenie widoczności niematerialnego dziedzictwa kulturowego na stronach Wikimediów, a także stworzenie płaszczyzny dla depozytariuszy do jego oddolnej dokumentacji i inwentaryzacji, zgodnie z ideą konwencji UNESCO z 2003 roku;
2. **Zapis tradycji** – projekt realizowany we współpracy z **Centrum Archiwistyki Społecznej [CAS]** ma na celu zabezpieczenie i zwiększenie dostępności zasobów będących w posiadaniu depozytariuszy zjawisk wpisanych na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego poprzez ich dokumentację (digitalizację, nagrywanie wywiadów), opracowanie i udostępnienie. Inicjatywa stanowi bezpośrednie odwołanie do postulatów konwencji UNESCO z 2003 roku

²² <http://www.archiwumludowe.pl/> [dostęp: 17.03.2023].

²³ Projekt ze strony Narodowego Instytutu Dziedzictwa koordynuje Amudena Rutkowska, więcej informacji: https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Wikiprojekt:Edukacja/%C5%BBywa_tradycja_w_Wikipedii?fbclid=IwAR0U271qiEjL01euMdp4tAVRLAJTAAuBsvlEgMOOOFfOCigZA9KG-UjrQ0k [dostęp: 17.03.2023].

tj. zakłada udział samych depozytariuszy w procesie utrwalania ich dziedzictwa, we współpracy z lokalnym partnerem²⁴. Kluczowym zadaniem podmiotów zewnętrznych jest nadzór nad procesem, kontakt z organizatorami, a także zbieranie materiałów od uczestników projektu. Wśród prognozowanych efektów zakłada się m.in. wzrost świadomości wspólnoty w zakresie zasobu archiwalnego oraz bezpiecznego przechowywania zbiorów, podniesienie kompetencji depozytariuszy w zakresie digitalizacji i opisu materiałów, a także przygotowanie wybranych przedstawicieli do realizacji nagrań. Pierwsze spotkania pokazują duże zainteresowanie, a także potrzebę rozwoju wspomnianych umiejętności oraz wiedzy, która pozwoli zachować praktyki dla przyszłych pokoleń. Niebagatelne wydaje się również wykorzystanie materiałów przez same wspólnoty, a także jednostki naukowe w celu odtworzenia pewnych wzorów²⁵ lub zjawisk. Głównym narzędziem do realizacji projektu są zarządzana i administrowana przez CAS platforma, czyli Otwarty System Archiwizacji, oraz zintegrowany z nią portal Zbiorospoleczne.pl. Na dalszym etapie projektu zakłada się uruchomienie specjalnej strony internetowej w celu promocji oraz prezentacji Krajowej listy NDK, która ułatwi dostęp do zasobów związanych z niematerialnym dziedzictwem kulturowym naszego kraju.

Na koniec warto przytoczyć dwa projekty realizowane przez pozostałe państwa, sygnatariuszy konwencji UNESCO z 2003 roku. Pierwszy, realizowany przez stronę węgierską, a dokładniej przez Centrum Dokumentacji im. László Lajthy i spadkobierców zasobów należących do Izby Zawodowych Tancerzy Ludowych. W oparciu o dostępne materiały, a także prowadzone na bieżąco prace związane w głównej mierze z digitalizacją, Centrum uruchomiło internetową bazę dokumentującą folklor Kotliny Karpackiej, w tym głównie taniec i muzykę ludową²⁶.

Drugi przykład to słowacki projekt prowadzony w ramach Cyfrowego Funduszu Tradycyjnej Kultury Ludowej, oparty na funkcjonującej

²⁴ Rzeczoną rolę pełnią lokalne instytucje kultury lub organizacje pozarządowe, co ciekawe pracownicy tych podmiotów to często sami depozytariusze.

²⁵ W trakcie kwietniowych warsztatów zeskanowano zdjęcia jednego z zabawkarzy, szczegóły, które można było później wyczytać z fotografii, były dla niego niezwykle cenne i wywołały prawdziwe emocje. Na zdjęciach jest jego babcia Stefania, a on sam od lat próbuje nawiązywać w zdobnictwie do jej warsztatu, nigdy wcześniej nie był jednak w stanie zobaczyć tak wielu szczegółów jej pracy.

²⁶ Więcej na stronie: <https://hagyományokhaza.hu/en/archives> [dostęp: 17.03.2023].

wcześniej Encyklopedii Elektronicznej. Podstawowym założeniem było uruchomienie cyfrowej bazy danych, która przyczyni się do zachowania tradycyjnej kultury ludowej. U podstaw idei leżała praca 8 grup roboczych wyposażonych w niezbędne urządzenia (laptopy, skanery, dyktafony), co pozwoliło stworzyć podstawy krajowego inwentarza opartego na archiwach osób prywatnych²⁷.

Podsumowanie, czyli zbiór wytycznych do dalszych działań ze zbiorami depozytariuszy

Reasumując powyższą analizę zbiorów depozytariuszy, warto wskazać kilka postulatów na przyszłość, które wnoszą same wspólnoty:

- a. podniesienie świadomości depozytariuszy**
w zakresie posiadanych zbiorów oraz ich znaczenia dla podtrzymania żywotności zjawisk;
- b. wytypowanie zbiorów szczególnie cennych**
pod względem unikatowości lub złożoności;
- c. wytypowanie zbiorów zagrożonych**, tj. związanych ze zjawiskami, które reprezentuje pojedyncza osoba, jedna lub kilka rodzin;
- d. wprowadzenie systemu otwartych szkoleń** dla depozytariuszy i/lub podmiotów, które „opiekują się” danym zjawiskiem;
- e. opracowanie metodyki oraz narzędzi do archiwizacji zbiorów** (przy współudziale lokalnych podmiotów);
- f. wypracowanie modelu wsparcia przez wolontariuszy oraz ekspertów zewnętrznych;**
- g. dotowanie działań** – wsparcie powinno uwzględniać zarówno wyposażenie w niezbędny

27 Strona projektu dostępna pod adresem: <https://www.ludovakultura.sk/encyklopedia/o-projekcie-elektroniczej-encyklopedie/> [dostęp: 17.03.2023].

- h. sprzęt, jak i finansowanie samego procesu digitalizacji i opracowania materiałów.

Agata Mucha – koordynatorka regionalna ds. niematerialnego dziedzictwa kulturowego w Narodowym Instytucie Dziedzictwa. Odpowiedzialna za działania w woj. łódzkim, małopolskim i śląskim. Na co dzień pracuje w Oddziale Terenowym NID-u w Katowicach. Jako koordynatorka Europejskich Dni Dziedzictwa w woj. śląskim współpracuje ze wspólnotami w terenie, instytucjami kultury oraz stowarzyszeniami. Inicjatorka projektu „Zapis tradycji” prowadzonego we współpracy z Centrum Archiwistyki Społecznej.

Ekspertyza Niematerialne dziedzictwo kulturowe – istota oraz trwałość jego zbiorów
stanowi załącznik do Strategii wzmacniania trwałości zbiorów społecznych, autorzy: Katarzyna Ziętał, Maciej Melon [rozdział 5]
Centrum Archiwistyki Społecznej, Warszawa 2023

Autorka ekspertyzy: Agata Mucha

Redakcja językowa: Adam Safaryjski

Projekt graficzny i skład: Kamila Krzewska

Wydawca:
Centrum Archiwistyki Społecznej
ul. Rejtana 17, lok. 25/26/27
02-516 Warszawa
22 294 11 00
kontakt@cas.org.pl
www.cas.org.pl

Warszawa 2023

Publikacja dostępna na licencji Creative Commons Uznanie Autorstwa – Na tych samych warunkach 4.0. Międzynarodowe [CC BY-SA 4.0]

INSTYTUCJE WSPÓŁPROWADZĄCE CAS:

Ośrodek **Karta**